

גורל חורף

נאמני תורה ועבודה
תכנית הדתית-ציבורית

בענייני הלכה מסר הקב"ה לחכמי ישראל את המכות לפסוק... אולם בשאלות היסטוריות, שאלות שנוגעות לא לתנור ולא לכיכר ולא למכום של מנה או מאתיים, אלא לגורלו של עם הנצח, פוסק הקב"ה בעצמו הלכה כדברי מי.

הר"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות

תהליך החילון של הנוער הדתי שינה שוב מגמה

מרדכי בר-לב

עמ' 5

משמעויות בסיפור העקדה - בין קירקגור לס. יזהר

אבי שגיא

עמ' 12

הבו לנו רבני קהילה

מאיר רוט

עמ' 19

חילון וחילוניות במשנת הרב סולובייצ'יק

סימפוזיון

עמ' 23

האם נמצא פתח לבעיות קריטיות בדיני אישות?

זאב פלק

עמ' 27

ג ר ל י ז ז - חשוך תשב"ד

המחיר: 4 ש"ח

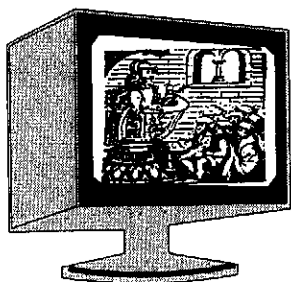
השפעת העולם המודרני על גילויי חילון בנוער הדתי

מרדכי ברילב

תופעת חילון הנוער הדתי, שהלכה ושככה עד לשנות ה-80, שינתה שוב כיוון והגבירה את עוצמתה. פרופ' **מרדכי ברילב**, מבית הספר לחינוך באוניברסיטת בראיילן, החוקר שנים רבות את דפוסי החילון בחברה הדתית, מונה כאן מספר גורמי מפתח הכרוכים בזיקה לעולם המודרני. האם נגזר על הפתיחות כלפי העולם לגבות מחיר שכזה? המשך - אנו מקוים - יבוא.

א. הערות מבוא

'חילון' הוא מושג די עמום, ולא פעם הוא נתפס כמושג נורמטיבי-שיפוטי. מכל מקום, הוא עשוי להיות יעיל יותר לצרכינו מאשר מונחים פופולאריים כמו 'התקלקלות', 'התפקרות', או אף 'נטישה', 'חזרה בשאלה', ו'עזיבה בשאלה'¹ למושג 'חילון' טווח נרחב של הגדרות² אנו מדברים כאן על 'חילון' במשמע של 'חברה המפרידה עצמה מהתפיסה הדתית, שחודרה היתה בה קודם לכן, במגמה לשים עצמה כמציאות אוטונומית, וכתוצאה מזה להגביל את הדת למישור של חי הפרט. שיאו של תהליך החילון יהיה איפוא דת בעלת אופי פנימי הנטולת השפעה על מוסדות או על פעולה ציבורית, וחברה שבה הדת לא תופיע מחוץ למישור הקבוצה הדתית'³ במקביל לחילון הקולקטיבי, מתרחש גם חילון אינדיבידואלי במשמע של עזיבת הפרט את המחויבות והנאמנות לדפוסי ההתנהגות, לאמונות, לערכים הדתיים ולמוסדות הלגיטימיים של הדת. גילויי 'חילון', הן של הקבוצה והן של הפרט, היו

ויכולים להיות טוטאליים וכוללניים. מאידך, בעולמנו המודרני, בו המידור הוא מאפיון מרכזי, יכולים גילויי 'חילון' להיות ממודרים גם הם, במובנים הבאים: חילון של האמונה הדתית ולא של ההתנהגות הדתית; חילון של החוויה הדתית ולא של האמונה הדתית; חילון של ההתנהגות הדתית ולא של ההגדרה הסובייקטיבית הדתית; וחילון של האמונה, החוויה וההתנהגות הדתית ולא של ההגדרה הסובייקטיבית הדתית. באופן מעשי, כוונתנו לכך, שיכול אדם לעזוב את מחויבותו לקיום מצוות, כמו גם את האמונה

בעקרונות היסוד של הדת היהודית ואף יכול הוא להיות מנוכר לחוויות דתיות מרכזיות, ואף על פי

בתהליכי המודרניזציה של מדינת ישראל הופך ההדרגה החזון של הציונות מ'מדינת התורה' ל'מדינת פחות ריאלי'.

כן ימשיך להגביר עצמו באדם דתי. יתרה מזו – אדם, כמתואר לעיל, יכול להקפיד לשלוח את ילדיו למוסדות חינוך ממלכתיים-דתיים ואף להנשא עם בת או בן זוג דתי.

כמו כן, יכול החילון להיות ברשות היחיד ולא ברשות הרבים או להפך, בימות החול ולא בשבתות ובמועדים, בעיתות פנאי ונופש ולא בעיתות שיגרה, וכיוצא בכך.

לפיכך, איננו מדברים על תופעה כוללת של חילון אלא על גילויים של חילון⁴.

השפעות של חילון קולקטיבי או אינדיבידואלי היו מקדמת דנא בהיסטוריה האנושית בכלל ובהיסטוריה היהודית בפרט. בולטים בתוכם ארועים ואישים כמו אלישע בן אבויה, שממעמד דתי של תנא הפך להיות 'אחר' ועזב את המחוייבות והנאמנות לערכים ולמוסדות הדתיים הלגיטימיים של תקופתו.

במאמר זה, אנו מתייחסים להשפעות של העולם המודרני, לא בראשית המודרניזציה – כמו עם הופעתו של שפינוזה במאה ה-17, ולא באמצעותה – כמו בתקופת ההשכלה ובימי התנועה הלאומית, אלא בסופה של התקופה המודרנית ובמעברה לפוסט-מודרניזם: שלהי המאה העשרים.

גילויים של חילון יכולים לקרות וקורים בנוער דתי לכל גונו, כולל נוער חרדי בישראל או נוער דתי וחרדי בחו"ל. במאמר זה, אנו מתמקדים בנוער דתי ישראלי, הלומד או בוגר מוסדות החינוך הממלכתי-דתי – הן בגים והן בנות, הן נוער בגילאי תיכון והן 'עלומים' בעשור השלישי לחייהם.

כבר במחצית הראשונה של המאה ידענו כאן בישראל גילויים קשים של חילון קולקטיבי ואינדיבידואלי. הנוער הדתי הישראלי של שנות

ה-30 וה-40 נפגע אנושות במכת החילון – הנוער בישוב הישן והחדש, האשכנזי והספרדי, יליד הארץ והעולה החדש, הבן והבת, חבר התנועה ויושב הבית. פגיעה זו היתה במובן האובייקטיבי (שיעור גבוה מאוד נטש את הערכים ואת המוסדות הדתיים ועבר לערכים ולמוסדות חילוניים), וגם במובן הסובייקטיבי (תחושת סחף ושפל פסיכולוגי וחברתי). הפגיעה הסובייקטיבית החריפה את הבעיה האובייקטיבית, וחדר חלילה.

בשנות ה-50 וה-60 החל שינוי לטובה, שהלך והתעצם בשנות ה-60 וה-70. להערכתנו, מצב זה הולך ומשתנה בחזרה במובנים מסויימים מאז שנות ה-80, ועתה ניתן להצביע על תופעה של חילון הנוגעת כמעט לכל המגזרים של הנוער הדתי. אמנם, תופעת החילון מלווה בוצמנית בגילויים של התחזקות דתית והעמקה דתית בקרב מגזרים מסויימים ('הקצנה דתית' או 'התחדדות' בלשון העם).

על כל פנים, גם אם תופעת החילון כיום היא יחסית מצומקת וחיוורת בהיקפה ובתחושותיה לעומת התקופה של טרם המדינה – מכל מקום לפנינו מגמה או תופעה⁵, ולא עוד מקרים פרטיים. במאמר זה אנו מתמקדים בגורמי ההשפעות בהזדמנות אחרת גתייחס אל תוצאות ההשפעות בהקשר של נושא החילון. ניתוח הגורמים והתוצאות כאחד מעוגן בגסיון מחקרי מצטבר של קרוב לעשרים שנה, אם במחקר איכותי ואם במחקר אמפירי-כמותי⁶.

ב. גורמי ההשפעות

1. בעולם המודרני מתחזק בד"כ הכוח של המדינה, ופוחת כוחם של מוסדות הדת המסורתיים. בחלק מן המדינות אף מגיעים להסדרי הפרדה של הדת מן המדינה.

בתהליכי המודרניזציה של מדינת ישראל, הופך בהדרגה החזון של הציונות הדתית אודות 'מדינת התורה' להיות פחות ריאלי, והמדינה הופכת להיות חילונית יותר. אפילו בחוגי החברה הדתית פחות ופחות מאזכרים את 'מדינת התורה', הן במישור האוטופי והן

במישור המעשי.

2. בעולם המודרני צומחת ומתגבשת תרבות אוטונומית של נעורים (בגילאי העשרה) ושל עלומים (צעירים בגילאי העשור השלישי), בנפרד מתרבות המבוגרים. צמיחה תרבותית נפרדת זו מתרחשת גם בחוגי הנוער הדתי המודרני, והיא לא תורמת במיוחד להעברה שיטתית של מסורת הספרים ושל מסורת החברה הדתית - שתי מסורות שהועברו בעבר על ידי המבוגרים.

3. בעולם המודרני, תנאי החיים הכלכליים והשקפת העולם הפוליטית והרוחנית, הביאו לביסוסו של 'עידן הפנאי', שהשפעתו התרבותית על נוער וצעירים ימרת במיוחד. פלישת גורמי אינטרסים כלכליים מיסחרה את צריכת הפנאי של הנוער והצעירים, והאיצה את החדירה של ערכי תרבות ההמונים אל המסגרות והערכים שלהם. ב'עידן הפנאי', משקלם של הערכים והמוסדות הדתיים הפך להיות שולי עד אפסי, במיוחד לגבי דפוסי הפנאי החורגים משפחתיים. מאידך גיסא, השפעתם של ערכי ומוסדות הפנאי (כולל אמצעי התקשורת ההמוניים) היא טוטאלית וסוחפת עימה גם חלקים מכרים מן הנוער הדתי.

הדגש המסחרי וההפגתי של תרבות הפנאי עומדים בניגוד לתובענות הנורמטיביות של התפיסה ההלכתית היהודית. ברם, רוב הנוער הדתי מקייע את עצמו בתחום הפנאי מן ההכתבה הנורמטיבית ורואה בתחום זה מעין 'מדור' מיטראלי של חייו. מצב זה מאפשר לתרבות הפנאי לפעול כגורם של חילון, לא רק לנוער דתי בעל מאפייני אישיות של חיפוש נוחות ונהנתנות, אלא גם למגזרים אחרים של נוער זה.

4. בעולם המודרני הולך ומתחזק תהליך ה'מורטוריום' (שמטת חובות), והשתלבותם של צעירים בתפקידים אחראיים של משפחה וכדומה - הולכת וגדחית. כתוצאה מכך, גם נוער וצעירים דתיים נמצאים שנים רבות

יותר בתקופת מעבר - ללא חובות של מבוגרים וללא פיקוח חברתי יעיל. עד שהם רותמים עצמם למסגרת המחוייבויות של הקמת משפחה, הם לכאורה בתקופה ארוכה של חופש. בתקופה ארוכה זו הם בונים בהדרגה את זהותם, כולל הזהות הדתית. בינתיים, מתארכת גם חשיפתם לגילויים רבים של חילון - אם במסגרת מסעותיהם הקצרים או הארוכים לחרל (כולל נסיעות כתרמילאים גם לאזורים מרוחקים ומנוכרים לעניינים יהודיים כמזרח הרחוק ודרום אמריקה), אם במסגרת תרבות הפנאי בישראל של קבוצות גילם (כולל הפסטיבלים בערד ובצמח מחד גיסא, ותרבות הפאבים מאידך גיסא), ואם במסגרת צרכיהם המיניים (המורטוריום דוחה את הנישואין, אך היצר המיני דוחק בהם ומלחיץ אותם).

דבר המחרף את בעיית המורטוריום הוא מערך התגובות של המבוגרים בכלל וההורים בפרט. רובו של דור ההורים הדתיים אינו מסוגל ואינו יודע כיצד להתמודד עם בנים ובנות מבוגרים יותר (בגילאי העלומים), במיוחד בתחומי הסוציאליזציה הדתית שלהם.

הפיכת התרבות של העולם המודרני ל'כפר גלובאלי', הופכת את העולם כולו ל'גשר צר מאוד' אחד, ומחזקת ערכים ומגמות אתו בישראלים.

5. בעולם המודרני גובר הצורך הכלכלי, התרבותי והפוליטי בהרחבת פירמידת הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה. הרוב המכריע של הנוער הדתי אינו לומד רק בישיבות הסדר או במכללות, אלא מגיע לאוניברסיטאות בדומה לבני גילם והשכלתם בחברה הישראלית. תוך כדי שלב לימודי זה, נחשף הצעיר הדתי הן להשפעותיהם של מורים מסויימים והן להשפעה של עמיתים או עמיתות ללימודים. לא פעם, גם תכנים

לימודיים עדיין מסוגלים לטלטל את זה שפוגש אותם באוניברסיטה לראשונה. הדבר נכון במיוחד לגבי בנים ובנות, שבמשפחתם הם הדור הראשון לרכישת השכלה גבוהה⁸.

הדגש המוסדות וההפגתי של תרבות חינוך ונומדים בניגוד לתנועות המודרניות של התפיסה ההלכתית היהודית.

6. בעוד שבחברה המסורתית, בחירת בן או בת זוג משקפת את האינטרס החברתי של התורים, מוצאת את ביטוייה במוסד ה'שדכן' ואינה מייחסת חשיבות רבה לצרכיהם הנפשיים והפיזיים של כל אחד מבני הזוג - הרי בחברה המודרנית בחירת בן או בת זוג מבוססת על בחירה חופשית ועל אהבה רומנטית, ומדגישה דימוי אידיאלי ואת סיפוקם של צרכים אישיים נוגדים או משלימים⁹. בחברה כזו גובר ממילא גם הסיכוי של היכרות עם בן או בת זוג שאינו מן המחנה הדתי.

7. השירות המשותף בצהל והלימודים המשותפים במוסדות להשכלה גבוהה אף מעודדים מגמה זו, וגם באותם מקרים רבים שהדבר אינו מסתיים בנישואין, הרי הוא משליך לפחות על אופיים של דפוסי החיזור. בעולם המודרני חל פחות בסמכות הפורמלית ובפונקציות המעשיות של המשפחה. משבר זה חריף במיוחד בחברה היהודית, בה המשפחה כמוסד וכערך עמדה תמיד במרכז. מעט הורים בחברה הדתית ידעו לעבור מסמכות פורמלית כלפי בניהם לסמכות רצונית יותר, וממלוי פונקציות כלכליות לגבי הבנים - אל מילוי פונקציות חברתיות, פסיכולוגיות ורוחניות.

גם השתלבותם של גברים דתיים רבים בקריירות תעסוקתיות - ולאחרונה גוברת השתלבות נשים צעירות בקריירות ניהוליות (כולל השתלבותן במקצועות החופשיים) - כל זה משפיע לפחות על כמות הזמן המוקדשת

לחינוכו הדתי של הבן או הבת, כולל הזמן לניהול ערוצי תקשורת בלתי פורמליים בנושאים אקטואליים, המעיקים לא פעם על צעירים.

כמו כן, אין להתעלם מחריפות התופעה של 'פער הדורות' בחברה המודרנית, ובמיוחד כאשר מתלווים לכך גורמי אישיות של מרידה בסמכויות מבוגרים בכלל ובסמכות ההורים בפרט.

8. בעולם המודרני, מערכות החינוך הפורמליות הופכות להיות כעין 'תעשיות חינוך', לשם סוציאליזציה הישגית. ההיקפים הגדולים של תלמידים בכיתה ושל כיתות בבית הספר (ואמנם לא בכל המוסדות), עלולים לפגוע בתשומת הלב האישית לכל חניך, ובתחום החינוך הדתי זהו מק שלעיתים הינו בלתי הפיך. יחס קולקטיבי בלבד אינו המתכון החינוכי ההולם את שלהי המאה העשרים.

להיקפים הגדולים ולחיס הקולקטיבי ישנם גורמים ומניעים הקשורים במבנה הכלכלי ובתהליכי העיור של החברה המודרנית. מכל מקום, שיעבוד טוטאלי למגמות אלה, עלול לגבות את מחירו בתחום החילוני - כשהנוער הדתי נותר בודד, ללא מענה וללא טיפול אינדיבידואלי לגבי ספקותיו ותמיהותיו.

9. הנוער המודרני סולד מן הקפיאה והשמרנות, ומחפש ללא מנוח את ההתחדשות והחדשנות. הוא אפילו גרוע ומסתייג מדברים, שנתפסים אצלו כ'עתיקים' וכלא רלבנטיים¹⁰. אם במוסדות מסויימים של הנוער הדתי עדיין מפעילים את עקרונות החינוך הליטאיים של העשור הראשון למאה הי"ט, כפי שהונהגו בישיבות ליטא, ובמקרה הטוב את העקרונות של תנועות הנוער בתקופת טרם המדינה - הרי אותם עקרונות אינם תורמים לאקלים הכיתה ולתלמידים של העשור האחרון במאה העשרים.

10. בעולם המודרני שולטים בכיפה ערכים ומגמות של אוטונומיה ומימוש עצמי,

יחסיות, אינדיבידואליזם, אוניברסליזם, לגיטימציה לסקרנות ולהטלת ספיקות - וזאת בניגוד לגישה הטוטאלית והקולקטיביסטית של המוסדות הדתיים, לפרטיקולריזם השבטי או הכיתתי, ולדהלגיטימציה כלפי ספיקות ולבטים.

פעור זה בין סולמות הערכים המערבי והיהודי חריף במיוחד בנושא המימוש העצמי. גם הנוער הדתי מושפע מאוד מן הזרם הפילוסופי-חברתי של המימוש העצמי, ולא פעם הדבר נתפס אצלו כעומד בסתירה עם הערך הדתי של ביטול העצמי, וציות טוטאלי לחביעות הבורא ולמצוות ההלכה. סתירה לכאורה זו עלולה ליצור בנוער הדתי תחושה של מסרים כפולים, או מסרים סותרים, ולעודד מגמות של חילון. הפיכתו התרבותית של העולם המודרני לכפר גלובאלי, הופכת את העולם כולו לגשר צר מאוד אחד, ומחזקת ערכים ומגמות אוניברסאליים. דא עקא, הדבר אינו מסייע במיוחד למגמות החינוכיות של נאמנות פרטיקולארית לערכים של השבט היהודי ככלל, ושל הקבוצות הדתיות בפרט.

מעט הורים בחברה הדתית ידעו לנצח מסמכות פורמלית כלפי בניהם מסמכות רצונית יותר. פונקציות כלכליות לגבי הבנים - אל מילוי פונקציות חברתיות, פטיכולוגיות ורוחניות.

11. בעולם המודרני אין צבא מעמדי, אלא צבא מקצועי או צבא העם, כדומת צה"ל. גם צבא העם בחברה מודרנית הוא מוסד 'טוטאלי', שבמסגרתו לא קל לאדם הדתי להקפיד ולשמור על דרישות ההלכה. דווקא בתקופה הנוכחית, של עלייה ברמת החילון, הולכים ומתרחבים שיעורי המעורבות והמשולבות של הנוער הדתי בצה"ל, ובמיוחד ביחידות התנדבותיות ששומים רבות לא קלטו למעשה

נוער דתי במסגרותיהן. לאחרונה ניכרת גם עלייה משמעותית בשיעורי השתלבותן של בנות דתיות בצה"ל. אמנם, שירות הנוער הדתי בצה"ל לא בהכרח תורם במישורין לגטישות אורח החיים הדתי¹¹, ברם הוא יכול בהחלט לעודד ולתרום לגילויי חילון בתחומים של 'קיון הלשון', בלוי הפנאי, דפוסי חיזור וכיוצא בכך.

12. אין להתעלם מן המשקל ומן ההשפעה של אמצעי התקשורת ההמוניים על עיצוב דעת הקהל בחברה המודרנית. התיוג השלילי של מוסדות וממסדים דתיים, כפי שהדבר מופיע בתכניות של הטלביזיה והרדיו בישראל, משקפים לא פעם את כיעורם של פולטיקאים דתיים. בכך הם לא רק תורמים להשגאת הדת על הציבור החילוני, אלא גם משליכים על הדימוי העצמי, האישי והקולקטיבי, של הנוער הדתי, ותורמים לפחות לחילון הקולקטיבי כפי שהוגדר בראשית המאמר, אם לא גם לחילון האינדיבידואלי.

13. הטכנולוגיה, מודעי הטבע, השפות הזרות - ערכים וחשיבותם של אלו עולים בחברה המודרנית, וזהו תהליך הפוקד גם את החברה והחינוך הממלכתי-דתי. החשיבות של המרכיבים הללו מביאה מאידך לזניחתם של המקצועות ההומניסטיים, שהרי לימודי הקודש הם מרכיב מרכזי וחשוב של החינוך הדתי, וממילא לא נותר אלא לקצץ בגטיעות ההומניסטיות.

ברם, אם בדורות קודמים הציבור הדתי - כולל ראשי הישיבות - יכלו להפנות אצבע מאשימה כלפי מקצועות אלו כמי שתרמו לחיזוק תנועת ההשכלה ולהחלשת בית המדרש, הרי כיום דווקא הזנחתם של מקצועות אלו במוסדות חינוך לא מעטים בחמ"ד, גורמת לא פעם לנחיתות של הצעירים הדתיים, אם בצבא ואם בפולמוסים ומפגשים אחרים של דתיים וחילוניים. הזנחה זו אף מביאה להפקרת תחום היצירה

הספרותית להלכי רוח חילוניים מיליטאנטים (למעט 'שמורות טבע' של יוצרים דתיים הפורצים מדי פעם גם לספרות ולאמנות).

ג. סיכום

הנורמים לחילון הם מורכבים ביותר, ולא פעם משפיעים על הנוער ברזמנית גורמים מגוונים ושונים. השפעת גורמים אלה יכולה להיות בעלת משקלים שונים: גורם אחד יכול להשפיע על נער מסוים כגורם מרכזי, ואילו על נער אחר השפעתו תהיה משנית. כמו כן, גורמים אחדים אינם ניתנים לחיזוי או לשליטה, ואילו אחרים ניתנים למניעה, או למצער לריכוך ועידון.

עלינו גם לזכור, כי חינוך של נער אחד היה בתקופת חיים מסוימת של ההורים, ואילו נער אחר צמח באותה משפחה אל מול מציאות דורית אחרת (גיל כרונולוגי פסיכולוגי וסוציולוגי שונה של ההורים). אף החברה הישראלית עצמה עוברת תמורות דינמיות ביותר, ואינו דומה נער דתי בשנות התבגרותו היו בשנות ה-70 למי שהתבגר בשנות ה-90.

שיעבוד טוטאלי? הקפיצים הגדולים וליחס הקולקטיבי בתעשיות החינוך, עלול לגבות את מחיריו בתחום החילון - נשחנער הדתי נותר בודד, ללא מענה וללא טיפול אינדיבידואלי לגבי ספקותיו ותמייהותיו.

מקוצר הידיעה, התמקדנו כאן בהשפעות של העולם המודרני, ולא התייחסנו לתופעה של חילון פנימי (לעומת חילון חיצוני); להקשרים פסיכולוגיים משפחתיים התורמים לחילון במישורין או בעקיפין; למניעים פוליטיים של אלמנטים חילוניים המנסים להחליש את בטחונם ודימויים העצמי של בני הנוער הדתי, וכיצא בזה.

כאמור, מאמר זה התמקד במיתוח גורמים, ובבוא היום נעסוק אייה גם בהצעות אופרטיביות להתמודדות עם גורמים אלה.¹²

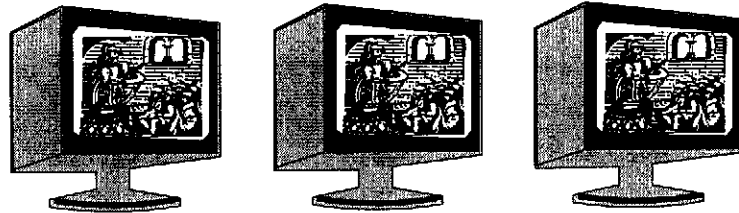
הערות

1. המושג 'עזיבה בשאלה' הוצע לפני כשנה וחצי במפגש של כתב שורות אלה ונחמה טאמן עם הסופר יהושע בריוסף ז"ל.
2. להצגה סוציולוגית נרחבת של תהליכי החילון הדפטי ההגדרות, ראה: מ' ברלב, בוגרי השיבות התיכוניות בארץ ישראל - בין מסורת וחידוש (עבודת ד"ר), אוניברסיטת בר אילן, ר"ג, תשל"א, עמ' 12-1.
3. שם, עמ' 6.
4. פרופ' ע' אסימון עמד בזמנו על התפעה של הפיכת הדת מתופעה כוללת למזור' בצד מזרחי ותרבות אחרים. הוא מצביע על היווצרות יחדות בעלת אופי 'קתולי' כוללני, לעומת יחדות בעלת אופי 'פרוטסטנטי' ממודר. ראה: ע' אסימון, האם עוד יהודים אנו, ספריית פועלים, ת"א, תשמ"ג, עמ' 9-10.
5. כתב שורות אלה התייע לפני כשמונה שנים על התחדשות תופעת החילון. ראה: מ' ברלב, על כל תשובה שאלה, (עמדה 4), סיון תשמ"ה, עמ' 19.
6. בניסיון מחקרי זה בולט במיוחד מחקר אמפירי מקיף ביותר של כתב שורות אלה יחד עם ד"ר אברהם לסלוי, על עולמם הדתי של בוגרי החמ"ד. כתיבתו של מחקר זה מסתיימת בימים אלה, והוא מתייחס לכ-9000 בוגרים ממטולה ועד אילת. כמ"כ בולט מחקר איכותי חדש על עזיבת אורח החיים הדתייהודי בקרב צעירי החברה הדתית-לאומית בישראל. במחקר האיכותי בודקים כתב שורות אלה ונחמה טאמן באמצעות ראיון ארוך ומקיף צעירים וצעירות, בוגרי ישיבות תיכוניות ואולפנות, בוגרים מהעיר ומתקיבוץ, ובוגרי בת"ס מקיפים בעירות פיתוח.
7. קביעה זו נכונה אפילו לגבי רבים מבוגרי הישיבות התיכוניות. ראה: מ' ברלב, תמורות בדפטי הפנאי של היהודי הדתי - בין הכתבה נורמטיבית לבין תחום הרשאה, בתוך: א. ליפצין (עורך), תרבות הפנאי והנפש בישראל, הוצאת צ'ריקובר, ת"א, 1981, עמ' 26-21.
8. ראה גם: מ' ברלב ופ. קום, עדותיות ודתיות של סטודנטים-האם השכלה אוניברסיטאית מביאה בהכרח לנטישת המסורת הדתית, מגמות כ"ח

זאת לשנת חופש' מן הדת, ואחד השירות חזרו והשתלבו בחיים הדתיים.
 12. במסגרת דיון תנועתי בהנהלה הארצית של בני עקיבא, הצגנו באמנו הצעות אחדות כיצד להתמודד עם בעיית החילון. ראה: מ' ברלב, האם בחברה הדתית-לאומית בכלל ובבני"ע בפרט פוגעת שוב מכת החילון, ארעים לחוברת תקנ"ח, אב תש"ן, עמ' 1210.

(2-3), 1984, עמ' 265-279.

9. ראה: ר' שחר, בחירת בן אג בקרב הנער בישראל (עבודת ד"ר), אוני' בר אילן, ר"ג, תשמ"ח.
10. ראה: ק' קניסטון, הנערים כשלב בחיים, תורגם במיקראה (בעריכת ת' רופרט) בשם: בין שני עולמות - המעמד החברתי של נערים, האוני' העברית, ירושלים, 1986, עמ' 73-84.
11. חלק מן החיילים הדתיים שנטשו את הדת לכאורה בשל לחצים שונים של המסגרת הצבאית, הפכו

כל בו המחשב בע"מ מערכות חומרה ותוכנה

תואמי י.ב.ט * מדפסות
 כל הציוד ההיקפי * הדרכה וייעוץ בקניה
 שירות טעברה

רח' יפו 97. חנוות 104/ב. בנין כלל, ירושלים

טל: 243390, 02-245879

